

DOKUMENTACJA NAUKOWA NIEZBĘDNA DLA OCHRONY I KONSERWACJI ZABYTKÓW ARCHITEKTURY

SCIENTIFIC DOCUMENTATION NECESSARY FOR PROTECTION AND CONSERVATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS

Maria E. Brykowska

Zakład Architektury Polskiej, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

Słowa kluczowe: architektura, zabytki, dokumentacja, pomiary, badania historyczne
Keywords: architecture, monuments, documentation, measurements, historical research

Wprowadzenie

Tematem mojego artykułu jest niezwykle zróżnicowana dokumentacja zabytków architektury (przedprojektowa), niezbędna do zarządzania ochroną dziedzictwa kulturowego, prowadzenia rewaloryzacji zabytkowych zespołów miejskich i prac konserwatorskich budowli. Rodzaj i zakres opracowania dokumentacji zależy od typu zabytku i od celu jakiemu ma służyć; we wszystkich opracowaniach istotną rolę odgrywa kartografia, geodezja i fotogrametria. W praktyce często różnorakie funkcje dokumentacji krzyżują się.

Obecnie w całym procesie przygotowania dokumentacji konserwatorskiej, istnieje możliwość wykorzystania technik cyfrowych, zarówno do pomiarów, analizy materiałów źródłowych i opracowania badań, jak i do wymiany informacji, integrowania prac i porównywania uzyskanych wyników badań różnych specjalistów, np. przy pomocy rekonstrukcji modeli przestrzennych.

Dokumentacja do zarządzania dziedzictwem kulturowym – ewidencja i rejestr zabytków, zbiory naukowe

Mimo ogromnych strat podczas ostatniej wojny i późniejszych zaniedbań, pierwszy opublikowany spis zabytków obejmował około 36 000 pozycji (Charytańska, Maliszewski, 1964). Wykaz opierał się na centralnej ewidencji, prowadzonej wówczas przez Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków. Spis obejmował zabytki sprzed połowy XIX wieku, a tylko wyjątkowo nowsze budowle (o wybitnych wartościach artystycznych, historycznych bądź projektowa-

nych przez wybitnego architekta); opierał się na kartach ewidencyjnych (tzw. „zielonych”) opracowywanych od 1959 roku na podstawie materiałów publikowanych m.in. w inwentarzach i Katalogach Zabytków Sztuki, a przede wszystkim na inwentaryzacji w terenie. Karty zawierały skrót informacji m.in. na temat historii zabytku, jego lokalizacji w strukturze administracyjnej i osadniczej oraz opis budowli poparty rysunkami i fotografiami. Zbiory te posiadają dziś dodatkową wartość archiwalną.

Opublikowany spis przedstawiał też wyniki prowadzonej od 1961 roku klasyfikacji zabytków. Na podstawie analizy wartości artystycznych i historycznych, zespołów i budowli zabytkowych, wyodrębniono pięć grup; np. do grupy 0 zakwalifikowano 52 zespoły/zabytki o wybitnych wartościach w skali światowej, gdy do I grupy - 1695 zabytków, wyróżniające się w skali kraju, itd. Do 1975 roku klasyfikacja stanowiła podstawę ustalania programów i decyzji konserwatorskich.

Od 1961 roku **centralną ewidencję dóbr kultury** prowadził Ośrodek Dokumentacji Zabytków (od 2002 roku jako Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków). Ustawa z 1962 r. *O ochronie dóbr kultury...* zobowiązała służby konserwatorskie m.in. do prowadzenia dokumentacji zabytków architektury i budownictwa oraz sprecyzowała jej zasady. Zespoły i budowle zabytkowe uwzględnione w centralnej ewidencji, wyróżniające się wartościami artystycznymi, historycznymi i naukowymi, na wniosek Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków, były wpisywane do **rejestru zabytków** (co odnotowywano w karcie ewidencyjnej) (Wendtland, 1998; Kunkel, 2000) dzięki czemu zyskiwały ustawowy prawny status zabytku. Decyzje o wpisie do rejestru były oparte na różnych materiałach naukowych – poza katalogami zabytków, na syntetycznych opracowaniach dziejów architektury polskiej (m.in. Miłobędzki, 1963; Zachwatowicz, 1966), atlasach zabytków (Łoziński, Miłobędzki, 1967), bądź na opracowaniach różnych typów i grup budowli (zamków, architektury drewnianej itd.).

Wszystkie te działania państwa w opracowywaniu krajowych „inwentarzy dziedzictwa kulturowego podlegającego ochronie” oraz ich stałej aktualizacji były zgodne z zaleceniami UNESCO z 1964 i 1970 roku (Kunkel, 2000). Prowadzona w Polsce od 1970 roku, najbardziej znacząca weryfikacja kart ewidencyjnych i rejestrów zabytków architektury i budownictwa, oparta na publikacjach, wynikała z poszerzenia zakresu czasowego dokumentowanych zespołów i obiektów do 1914 roku (w tym architektury i budownictwa drewnianego) oraz włączenia ewidencji stanowisk archeologicznych; jednocześnie, jako pierwszy zapis, wprowadzono „kartotekę adresową” budowli o charakterze zabytkowym. W latach 1971–1972 został wydany kolejny spis zabytków w 17 zeszytach (Wendtland, 1998).

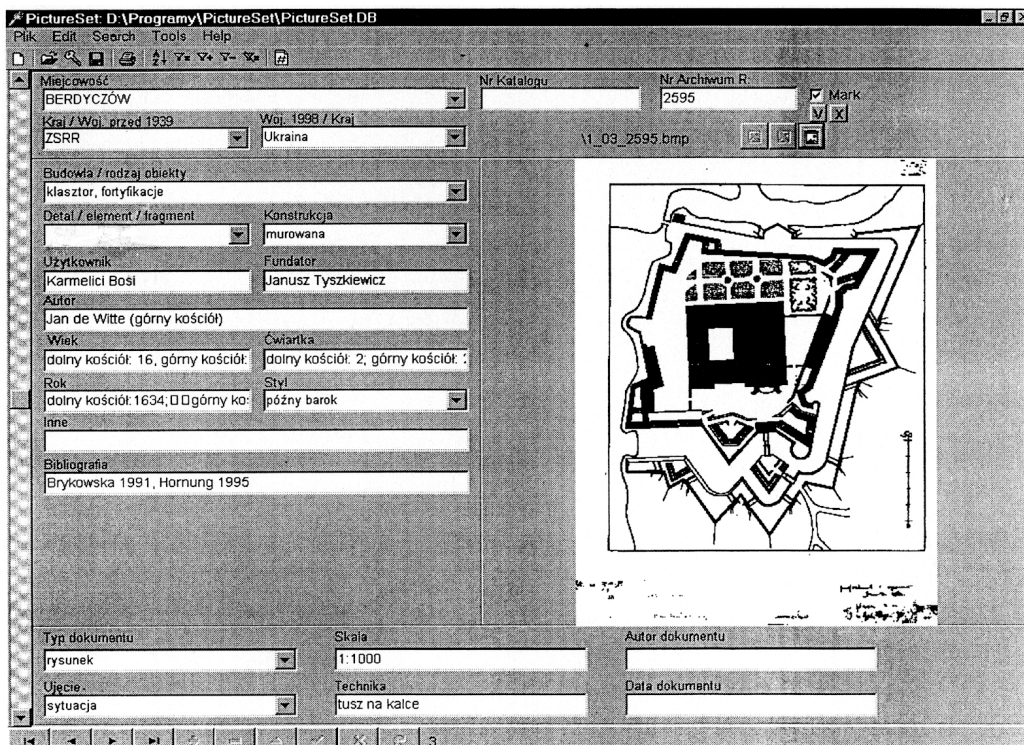
Od 1977 roku obowiązuje już inny wzór karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa (tzw. „karta biała”, weryfikowana w 1996 roku), zawierającej poza informacjami adresowymi i historycznymi – dane o stanie zachowania i prowadzonych pracach konserwatorskich, wykaz źródeł archiwalnych i ikonograficznych, bibliografię, część pomiarową i fotograficzną, i inne. Obecnie, na podstawie nowej ustawy z 2003 roku o *ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, obowiązkowo ewidencję zabytków prowadzą gminy, a wpis zabytku do rejestru dokonuje wojewódzki konserwator zabytków, co nie zmienia obowiązku gromadzenia i przechowywania dokumentacji w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków, który też prowadzi ewidencję miast i wsi w formie „białych teczek”. Zbiór kart ewidencyjnych, „białych”, liczy dziś około 130 000 oraz 30 000 „zielonych”, w tym około 40 000 – wpisanych do rejestru zabytków. Opieką państwa objęto dziś przede wszystkim 33 budowle i zespoły zabytkowe uznane ostatnio za „pomniki historyczne” a opieką międzynarodową 11 zespołów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury

UNESCO. Wyobrażenie o pokryciu krajobrazu kulturowego zabytkami, daje dopiero około 600 000 kart adresowych.

Od 1984 roku publikowany jest kolejny *spis zabytków architektury i budownictwa*; dotąd ukazało się w druku 16 tomów – w tym ostatni m. Krakowa (2007), a przewiduje się jeszcze 33 tomy oraz indeksy (Krzyżanowska, 1984–2007). Wzrost liczby zabytków w spisie wynika z objęcia ewidencją architektury do połowy XX wieku, w oparciu o najnowsze publikacje (m.in.: Miłobędzki, 1994).

W Krajowym Ośrodku opracowywana, gromadzona i udostępniana jest również dokumentacja naukowa i archiwalna, wspomagająca zarządzanie ochroną dziedzictwa kulturowego i podejmowania decyzji w zakresie konserwacji zabytków, jak np. zbiory kartograficzne, studia historyczno-urbanistyczne, zbiory inwentaryzacji pomiarowej i fotografie, teki zbiorów specjalnych i inne, oraz tzw. „archiwalia użyczone”, tj. dokumentacja ze zbiorów dawnych oddziałów Pracowni Konserwacji Zabytków przekazana do Regionalnych Ośrodków Badań i Dokumentacji (Michałowska, 2006).

Przy okazji należy wspomnieć o zbiorach dokumentacji zgromadzonych w innych instytucjach, (poza zobowiązanymi do tego państwowymi muzeami, archiwami, bibliotekami itd.), jak np. w Instytucie Sztuki PAN (pomiar CBIZ, fotografie i materiały archiwalne, w tym TOnZP), oraz w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury PW (m.in. zbiór pomiarów zabytków murowanych i drewnianych – prac studentów od 1922 roku, w tym unikatowy zbiór *Albumów* pomiarów zabudowy wsi oraz materiały Zespołu Badań nad Pol-

Rys. 1. Graficzno-tekstowa struktura ekranu karty zbioru, w bazie danych materiałów naukowych Oskara Sosnowskiego, Grant KBN, zbiory ZAP WA PW (Wrona, 1999)

skim Średniowieczem UW i PW, kartoteka fotograficzna) (Brykowska, 2003). Dokumentacja pomiarowa zabytków architektury, gromadzona też w innych wyższych uczelniach, urzędach konserwatorskich i instytucjach, wykonana do 1965 roku, została zebrana w publikacji *Spis pomiarów* (Charytańska, 1967).

Ustawa o ochronie zabytków nakłada też obowiązek udostępniania dokumentacji konserwatorskiej. Większość instytucji naukowych od dawna wprowadziła do komputerowej bazy danych informacje na temat gromadzonej dokumentacji, zgodnie ze standardem opisu (IS PAN, Muzea Narodowe, Krajowy i Regionalne Ośrodki Badań i Dokumentacji, Instytut Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, itd.), dostępne w sieci krajowej w ograniczonym zakresie, jak np. na stronie KODZ spis zabytków wpisanych do rejestru. Podobnie, umieszczona w Internecie - *Graficzno-tekstowa baza danych materiałów naukowych Oskara Sosnowskiego* (rys. 1), ze zbiorów Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury PW (Wrona, 1999), dostępna jest na miejscu, jak i *Katalog zbioru pomiarów architektonicznych ZAP w postaci komputerowej bazy danych* i digitalizacji rysunków, z funkcją wyszukiwarki topograficznej i rzeczowej (Kunkel, 2001–2002). Komputerową bazę danych dla potrzeb ochrony zabytków opracowano m.in. w Instytucie Historii i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej (Pawlicki, 2001–2003) oraz w wielu innych instytucjach, jak to wynika z referatów wygłoszonych na obecnym Sympozjum.

Postęp, m.in. w zakresie „tworzenia systemu i stale aktualizowanych baz informacji” oraz „zorganizowania w skali kraju systemu monitorowania stanu obiektów zabytkowych” zapowiada *krajowy program ochrony zabytków* (Rauba, Rulewski, 2005); nowe ujęcie problemu – *Koncepcję architektoniczno-historycznej bazy wiedzy*, opracował ostatnio Krzysztof Koszewski na Wydziale Architektury PW (Koszewski, 2005).

Dokumentacja naukowo-badawcza do odbudowy i rewaloryzacji miast historycznych oraz ochrony krajobrazu kulturowego

Oczywisty jest związek poszczególnych zespołów i budowli zabytkowych z układem przestrzennym miast historycznych i z krajobrazem kulturowym. Niezależnie też od skali przedmiotu badań, opracowywane studia poprzedzające decyzje projektowe, składają się z trzech części:

- dokumentacji pomiarowej stanu istniejącego,
- badań historycznych i analizy rozwoju przestrzennego,
- waloryzacji i wniosków do decyzji konserwatorskich (rewaloryzacji miast itp.).

Przedstawienie tu wybranych problemów na temat dokumentacji miast historycznych, jest uzasadnione tym, że w studiach historyczno-urbanistycznych, zawarte są nowe odkryte i analizowane materiały niezbędne do właściwej interpretacji historycznej i waloryzacji poszczególnych budowli, ale przede wszystkim dlatego, że ich „prawny status” określony jest w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego gminy.

Po raz pierwszy, prowadzono studia historyczne w Polsce dla potrzeb odbudowy zniszczonych miast podczas I wojny światowej (według rozporządzenia z 1918 roku i ustawy z 1928 roku) (Pawłowski, 1986; Goczół, 2005), i zgodnie z okólnikiem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1936, w sprawie „ochrony starych miast i dzielnic

staromiejskich” (Bergman, 1991). O metodzie ówczesnych opracowań i wysokim poziomem badań historycznych, kartograficznych i analiz przestrzennych, może świadczyć publikowana praca doktorska Oskara Sosnowskiego na temat Warszawy (rys. 2) (Sosnowski, 1930). Do tych metod nawiązano w studiach historyczno-urbanistycznych do planów zagospodarowania przestrzennego miast zabytkowych, systematycznie opracowywanych od 1953 roku w Przedsiębiorstwie Państwowym Pracowni Konserwacji Zabytków; zamierzano wykonać monografie wszystkich miast w Polsce. Od 1954 roku prowadzono też badania historyczno-urbanistyczne w Instytucie Urbanistyki i Architektury PAN (Zarębska, 2000).

Badania i dokumentacja historyczna nie nadążały za odgruzowaniem miast po II wojnie światowej i częstą rozbiórką wielu budowli zabytkowych bądź o charakterze zabytkowym oraz niszczeniem historycznych centrów miast podczas odbudowy. Podjęta w 1955 roku akcja na terenie całego kraju (uchwała nr 666), miała na celu szybkie zgromadzenie wykazu budowli zabytkowych w miastach i ich lokalizacji (bez analiz rozwoju przestrzennego miast); uzyskano ogólny zbiór informacji o miastach historycznych (porównywalny do publikowanych przed wojną planów: Kuncewicz, 1929).

Faktem jest, że opracowywane studia historyczno-urbanistyczne zawierały (Bergman, 1991):

- materiały archiwalne, kartograficzne, ikonograficzne (i ich reprodukcje) oraz bibliografię,
- analizę ewolucji układu przestrzennego miasta w powiązaniu z oceną walorów historycznych i artystycznych (tekstowe i graficzne),
- katalog zabytków,
- wnioski do działań konserwatorskich, oparte na aktualnie obowiązujących przepisach prawnych, które stają się obowiązującym materiałem do planów zagospodarowania przestrzennego po zatwierdzenia przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W latach siedemdziesiątych przystąpiono do szerszego włączenia wniosków na temat historii budowy miast, do opracowań ich waloryzacji, a w konsekwencji - *Wytocznych do opracowania problematyki ochrony wartości kulturowych w planach zagospodarowania przestrzennego* (Zarębska, 2000; por. też opracowanie historyczno-analityczne krakowskiego Kazimierza, rys. 3: Kraków-Kazimierz, 1993–1994).

Niezależnie prowadzone były różnego typu studia analityczne w skali urbanistycznej, w celu określenia wartości historycznej „wnętrz” struktury urbanistycznej, kompozycji założeń wieloprzestrzennych i krajobrazu kulturowego oraz kontekstów poszczególnych zespołów i budowli (jak np. w opracowaniu dla Warszawy) (Kicińska, 1993). Poprzedzały one „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy”, które zawierały „Strefy ochrony konserwatorskiej” – np. w planach miast zabytkowych, ochrony ogrodów zabytkowych, a także innych przestrzeni historycznych (wg Ustawy o strefach konserwatorskich z 1962 roku i jej nowelizacji w 1990). Obszerną bazę dla tych opracowań stanowiła ewidencja miast i budowli, badania naukowe historyczne, analiza istniejącej struktury przestrzennej i architektury planowanego obszaru, wytyczne i wcześniejsze projekty dotyczące ochrony zabytkowych zespołów i krajobrazu itd. (Bogdanowski, 1994). Obecnie formułowanie wniosków badawczych na temat przemian przestrzennych i architektonicznych zespołów ułatwia metoda komputerowej rekonstrukcji np. siatki ulic wzdłuż dawnych podziałów własnościowych, jak np. w badaniach Saskiej Kępy w Warszawie (Koszewski, 2005).

Studia analityczne zabytkowych miast i krajobrazu kulturowego, dotyczą obszaru powstałego w wyniku działalności człowieka i stanowiącego świadectwo rozwoju cywilizacyjnego w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej (Myczkowski, 2000). Mają one oparcie we współczesnych zdjęciach satelitarnych i lotniczych, a przede wszystkim w syntetycznych

opracowaniach na temat architektury w kontekście zabytkowego krajobrazu (Miłobędzki, 1993). Problem ochrony krajobrazu kulturowego rozpatrywany jest dziś według kryteriów międzynarodowych (Tomaszewski, 1993).

Obecnie *miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy po uchwaleniu przez radę gminy (i po uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków)*, stanowi podstawę realizacji celów ekonomicznych i formalno-prawnych w procesie wydawania decyzji administracyjnych w budownictwie, również w odniesieniu do programu działań w zakresie rewitalizacji obszaru (Prawo Budowlane, 1999; Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, 2003).

Dla ochrony dziedzictwa kulturowego jest istotne to, że plany miejscowe (na podstawie studiów):

- określają zasoby obiektów zabytkowych i terenów chronionych,
- ustalają hierarchie wartości i kategorie krajobrazu oraz stan i funkcje przyrodnicze i krajobrazowe,
- formułują wytyczne w zakresie struktury zabytkowej i zabytków dla potrzeb ochrony konserwatorskiej – **ogólne i szczegółowe**, do koncepcji projektowych.

Dokumentacja naukowo-badawcza zespołów i budowli, do prowadzenia prac konserwatorskich

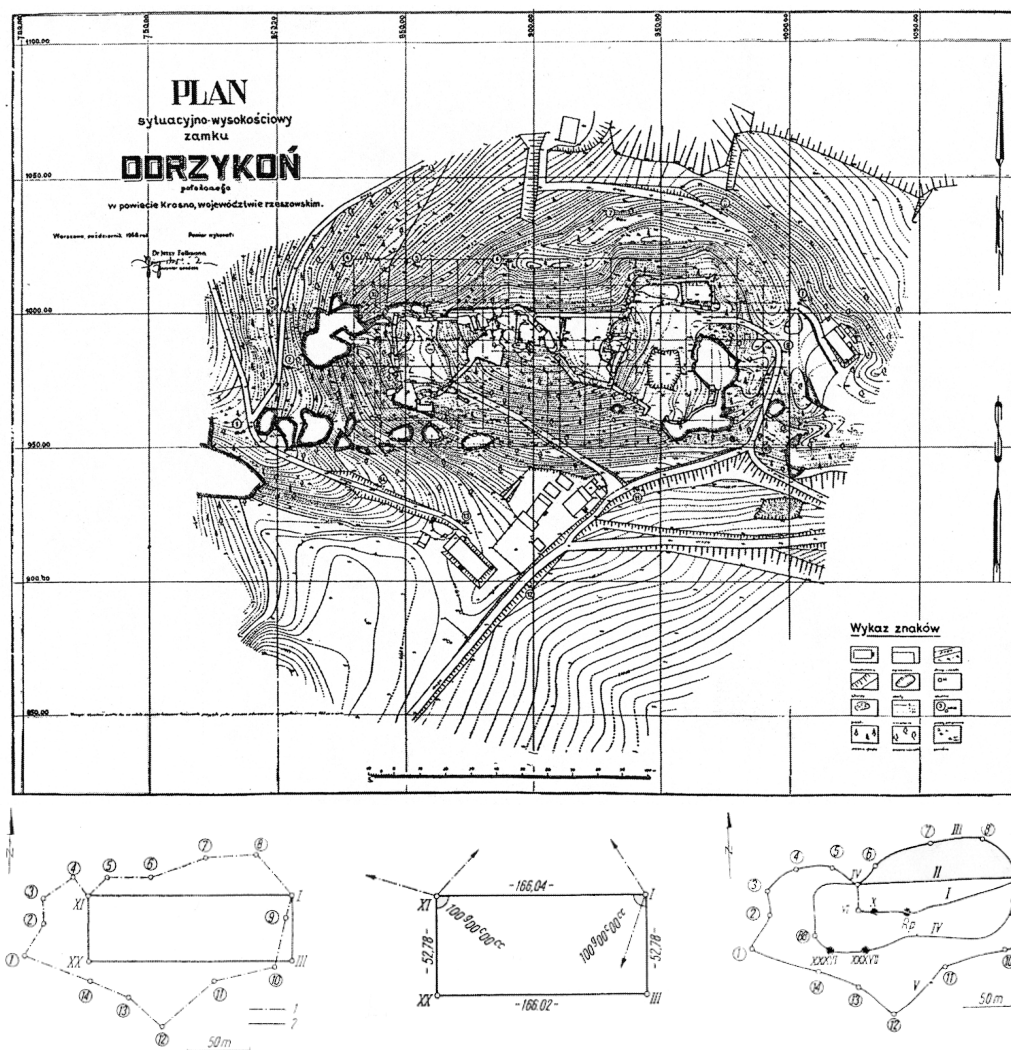
Badania naukowe (Zachwatowicz, 1965) i opracowania monograficzne zespołów architektonicznych i budowli zabytkowych, wykonywane są według zapisów *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (2003), w następującym porządku i zakresie:

- opracowanie stanu badań oraz badania zespołu i budowli z autopsji, określenie obszaru i statusu prawnego zabytku (w ewidencji, rejestrze zabytków, w planie miejscowym),
- wykonanie dokumentacji stanu istniejącego: pomiarów sytuacyjno-wysokościowych, inwentaryzacji architektonicznej i dokumentacji fotograficznej,
- odkrywanie nowych źródeł historycznych – pisanych, kartograficznych, pomiarowych, ikonograficznych, itd. i ich interpretacja,
- badania naukowe historyczno-stratygraficzne obszaru zabytkowego i budowli (niszczące):
  - tynków, sztukaterii, wystroju malarskiego itp.,
  - nawarstwień ziemnych (badania archeologiczne),
  - techniki i konstrukcji murów, elementów drewnianych i detali architektonicznych (badania architektoniczne),
- badania analityczne zespołu i budowli metodą historii sztuki: programu i funkcji; wnioski na temat przemian układu przestrzennego i kompozycji,
- opracowanie waloryzacji historycznego układu przestrzennego zespołu i struktury budowli, detali itp.,
- sformułowania wniosków/założeń do projektu konserwatorskiego.

Dokumentacja pomiarowa, naukowo-badawcza oraz opracowanie waloryzacji i wniosków do prac konserwatorskich, wymagają dodatkowego komentarza (Bogdanowski, 1973; Brykowska, 1981).

Dokumentacja pomiarowa

Dokumentacja pomiarowa do prac konserwatorskich zespołu lub budowli, jej zakres i metoda, określone są w przepisach Ustawy o ochronie zabytków (2003), jak i w *Prawie Budowlanym* (1999) (Kisilowska, 2000). Obowiązek wykonania pomiarów przed podjęciem decyzji projektowych, ma bardzo odległą tradycję; np. od końca XVI wieku, wykonywano pomiary zespołów i istniejącej zabudowy, jak m.in. przed odbudową zniszczonego zamku na Hradczanach w Pradze (Czechy), czy przed rozbudową kościoła św. Barbary w Krakowie, a przede wszystkim – według przepisów prawnych w poszczególnych zaborach w XIX wieku (Brykowska, 2003). Stosowano też różne metody „osnowy” geometrycznej, jak „magistralę”, siat-

Rys. 4. Odrzykoń, ruiny zamku: współczesny plan sytuacyjno-wysokościowy oraz szkice: sieci głównej poligonu, ramy siatki badawczej i sieci niwelacyjnej (Fellmann, 1968)

kę kwadratów, metodę triangulacji – od 2. połowy XVII wieku z wykorzystaniem teodolitu. Zachowane rysunki stanowią dziś ważne źródło archiwalne.

Obecnie, w pierwszej kolejności winien być wykonany pomiar sytuacyjno-wysokościowy (geodezyjny), oparty na sieci punktów poligonowych (krajowej sieci przestrzennej) i stałych punktach wysokościowych – reperach. W Odrzykoniu sprecyzowano szersze wymagania i zmodyfikowano założenia do wykonania pomiarów, który miał spełniać dodatkowo warunek – stabilizowana w terenie osnowa geodezyjna (rys. 4) stanowiła stałe odniesienia (kody) do wszystkich etapów i różnych rodzajów dokumentacji: pomiaru sytuacyjno-wysokościowego, pomiaru architektonicznego, badań archeologicznych i architektonicznych (rys. 5) oraz projektu stałego zabezpieczenia ruin i zagospodarowania otoczenia (Brykowska, 2003).

Plan sytuacyjno-wysokościowy oraz inwentaryzacja zabytków architektury winny spełniać wiele warunków, jako **podkład rysunkowy** do opracowania naukowych wyników badań, orzeczeń technicznych, wystroju artystycznego (zewnątrz i wewnątrz) budynku oraz założeń i projektu konserwatorskiego; inwentaryzacja jest też **dokumentem** stanu zachowania budowli (z czasem o archiwalnej wartości). Pomiar wykonany w skali odpowiedniej do późniejszego projektu, winien zatem uwzględniać:

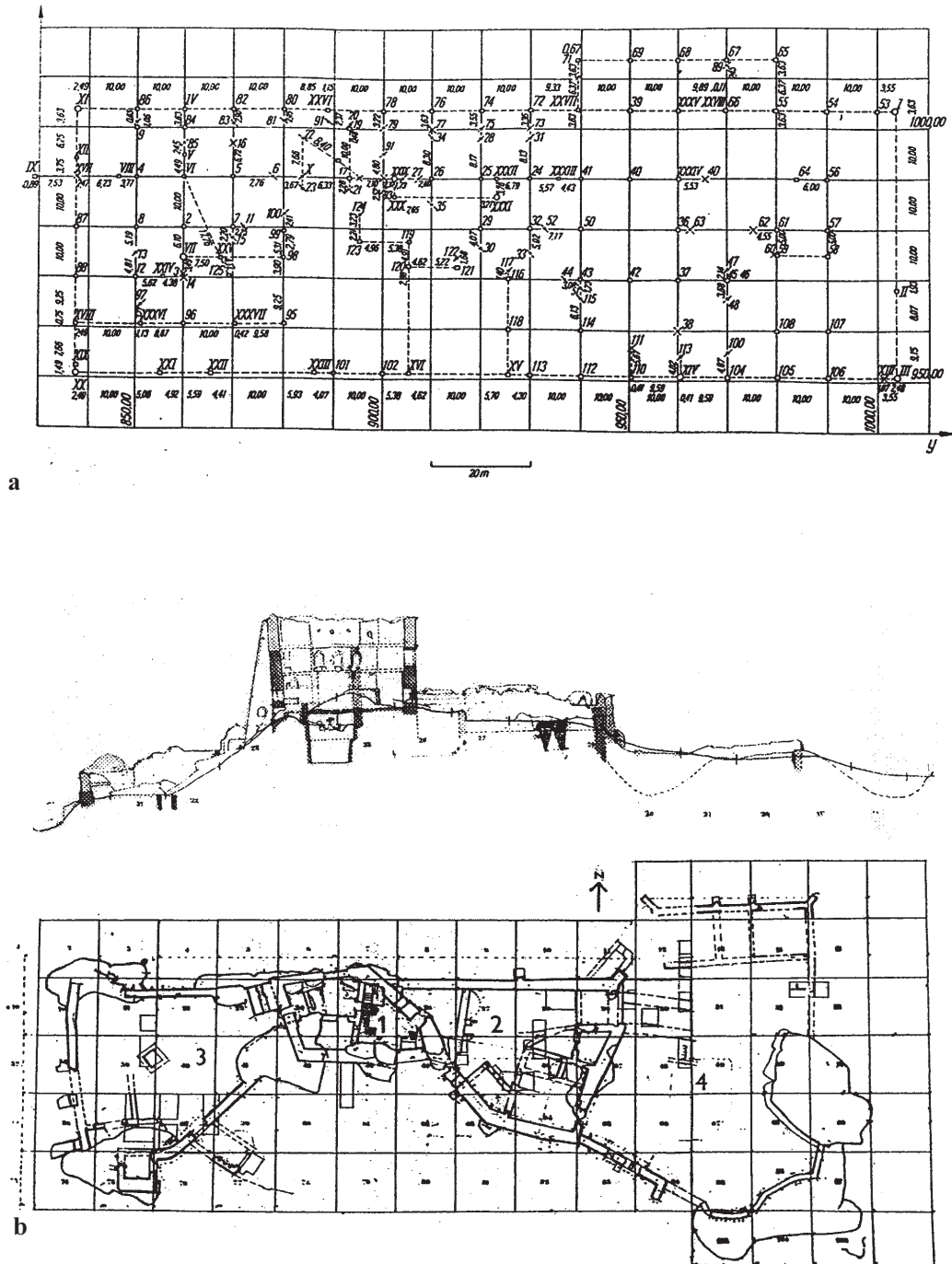
- nieregularności w poziomie i pionie (celowe bądź spowodowane błędami w trakcie realizacji),
- późniejsze przekształcenia (np. spowodowane parciem wiatrów),
- nieprawidłowości układu wynikające z etapów budowy,
- stan techniczny obiektu: różnice materiałowe, elementy konstrukcyjne, dylatacje, ubytki w licu muru itd.,
- wyposażenie użytkowe i techniczne, stałe (np. kominki, rury spustowe, i in.),
- wystrój artystyczny – rzeźbiarski, detal architektoniczny;
- teren przylegający do murów: nawierzchnie, schody zewnętrzne itp.

Pomiary architektury z wykorzystaniem metod geodezyjnych i bezpośredniego pomiaru, wykonywano w okresie międzywojennym w Zakładzie Architektury Polskiej WA PW, czy w Centralnym Biurze Inwentaryzacji Zabytków, lecz stosowana metoda opublikowana została dopiero po inwentaryzacji kościoła św. Anny w Krakowie (Gomuliszewski, 1957).

W Odrzykoniu zastosowaliśmy dodatkowo ramy siatki badawczej i sieć niwelacyjną (33 poziomy) nie tylko dla potrzeb inwentaryzacji architektonicznej wszystkich kondygnacji ruin zamku (z czterech części) i odpowiednich przekrojów oraz elewacji, ale też do rozmieszczenia wykopów archeologicznych na siatce arowej i dokumentowania wszystkich badań (Fellmann, 1972). Niestety, pokrycie terenu drzewami, uniemożliwiło wykonanie pomiarów metodą fotogrametryczną; stosowana dziś cyfrowa fotogrametria, stwarza nieograniczone możliwości pomiarów (Czajkowski, Gładki, 2004).

Obecnie system fotogrametrii cyfrowej (na przykład stosowany przez Firmę DEPHOS, referowany na Sympozjum), umożliwia wykonanie inwentaryzacji na wyższym poziomie technicznym i w kolorze – od skali urbanistycznej, do architektonicznej, w dowolnej ilości planów, przekrojów i elewacji i w skali detalu architektonicznego (zwymerowanych, z dokładnością do 1,0 mm), z możliwością opracowania modeli przestrzennych – 3D. Problem polega tylko na tym, aby rysunki pomiarowe były wykonane z udziałem architekta, zgodnie z wymaganiami stawianymi dokumentacji projektowej architektoniczno-budowlanej (według przepisów *Prawa Budowlanego*). Archiwizację pomiarów prowadzi się na płytach CD.

Rys. 5. Odrzykoń, ruiny zamku, inwentaryzacja konserwatorska: a – siatka arowa stabilizowana w terenie (Fellmann, 1968); b – inwentaryzacja ruin, z wynikami badań architektoniczno-archeologicznych – plan i przekrój założenia: opr. ZBnPŚ, 1968-1972 (Brykowska, 2003)

Badania naukowe – odkrywanie i interpretacja różnych źródeł historycznych: pisanych, kartograficznych i ikonograficznych

Badania (Miłobędzki, 1973) prowadzone są równoległe z pomiarami, a ich wyniki zebrane w „studium historycznym” (monografii historycznej); pierwsza faza badań polega na kwerendzie archiwalnej, a następnie na analizie i interpretacji źródeł pisanych (Wyrobisz, 1987), materiałów kartograficznych i ikonograficznych, które – wraz z wynikami z autopcji, stanowią podstawę założeń do dalszych etapów badań o charakterze niszczącym substancję zabytkową. Wstępne informacje o zespole i zabytku mogą być umieszczone w karcie, której standard zapisu zbliżony jest do ewidencyjnych kart „białych”.

Historyczne badania budowli *in situ* – metodą stratygraficzną

Bezpośrednie badania budowli wraz z otaczającym terenem mają podstawowe znaczenie w zbiorze dokumentacji zabytków architektury; prowadzone są w trzech obszarach substancji zabytkowej, w następującej kolejności:

- pierwsze powinny być wykonane **badania tynków i powłok malarskich** (wewnątrz i zewnątrz), metodą odkrywek pasowych bądź punktowych; wymaga to precyzyjnej interpretacji i dokumentacji wyników oraz badań porównawczych z innymi wynikami badań historycznych, dla ustalenia ich treści i wartości artystycznej, itd. (Gadomski, Zalewski, 1973);
- **badania archeologiczne i architektoniczne** powinny być prowadzone równocześnie; dokumentacja w obu przypadkach dzieli się na: terenową (polową dokumentację wykopów bądź odkrywek) oraz opracowanie tekstowe i graficzne wyników badań (por.: Frazik, 1967).

Badania archeologiczne, są niezbędne dla rozpoznania terenu zabytkowego i architektury, w zakresie pierwotnej konfiguracji terenu i całego procesu budowlanego na danym stanowisku, ale też funkcji i użytkowania budowli oraz jej etapów budowlanych, przemian przestrzennych i faz destrukcji (Poklewski, 1987; Kajzer, 1986). Badania archeologiczne (jako badania niszczące) –wymagają precyzyjnego dokumentowania terenu i wyników badań: wykopów i zabytków, i to w powiązaniu z wcześniejszą dokumentacją pomiarową.

Obecnie szerokie zastosowanie w dokumentacji archeologicznej zyskała metoda cyfrowa; z tego względu, że eksploracja badawcza budowli prowadzona jest na ogół metodą E.C. Harrisa (Urbańczyk, 1987), łatwo dokumentować wyniki badań w układzie stratygraficznym warstw, metodą „nakładania” poszczególnych planów czy analizowania dowolnych przekrojów. Dokumentacja archeologiczna prowadzona metodą cyfrową, tradycyjnie związana jest z terenem, za pośrednictwem osnowy geodezyjnej w poziomie i z siecią reperów w pionie, jak np. w Gdańsku, w badaniach relikwów ostatnio odkrytego romańskiego kościoła, przebudowanego w 1227–1235 na I kościół dominikański (konsultacje w zakresie badań architektonicznych: M. Brykowska) (Szyszka, 2002).

Badania architektoniczne prowadzone są według własnego programu; polegają m.in. na badaniach techniki, struktury murów (m.in. ich powiązania w narożach) i na analizie materiałów budowlanych, metodą wykonania odkrywek pasowych bądź punktowych oraz w porównaniu ze stratyfografią tynków i warstw archeologicznych. W celu zadokumentowania i zinterpretowania odkrywek w terenie prowadzone są „karty badań”, z rysunkami i opisem faktów (Niewalda, 1973; Brykowska, 1987).

Należy dodać, że metoda badań stratygraficznych i obowiązek opracowania dokumentacji, odnosi się też do architektury i budownictwa drewnianego, jak np. w badaniach historyczno-architektonicznych drewnianego kościoła w Boguszycach wykonanych przez M. Urbanowskiego, pod kierunkiem profesora W. Krassowskiego (Brykowska, 2003; Brykowska, 2004).

Opracowanie końcowe i wnioski do prac konserwatorskich

Badania naukowe kończy opracowanie wyników uzyskanych we wszystkich rodzajach badań, w zakresie historii budowlanej i rozwoju przestrzennego budowli (jak to przedstawiono na przykładzie pałacu w Kurozwałkach, rys. 6); na podstawie opracowania zbiorczego zostaje przeprowadzona waloryzacja otoczenia i budowli oraz określona strategia prowadzenia prac konserwatorskich i ich zakres. Aby to opracowanie końcowe faktycznie mogło mieć wpływ na wykonanie projektu i realizację prac, musi uzyskać akceptację Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ostatnio, w *Tezach do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami* określone zostały zasady postępowania konserwatorskiego (Rauba, Rulewski, 2004), które mogą być pomocne na etapie opracowywania wniosków praktycznych:

- *zasada primum non nocere* (po pierwsze nie szkodzić),
- *zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych)*,
- *zasada minimalnej, niezbędnej ingerencji*,
- *zasada, zgodnie z którą usuwać należy tylko to, co na oryginał działa niszcząco*,
- *zasada czytelności i wyróżniania ingerencji*,
- *zasada odwracalności metod i materiałów*,
- *zasada wykonywania wszystkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie*.

Podsumowanie

Na zakończenie, warto przytoczyć odpowiednie do treści artykułu części programu zawartego ww. *Tezach* (Rauba, Rulewski, 2004), w zakresie *Dokumentacji i monitorowania* wiedzy o zabytku, niezbędnej do zarządzania ochroną zabytków, polegającej na:

- *doskonaleniu krajowego systemu archiwizacji, przechowywania i udostępniania dokumentacji*,
- *monitorowaniu aktualizowanej wiedzy o stanie zachowania zabytku, pracach konserwatorskich, zagrożeniach, prawidłowości zarządzania, przemianach funkcji itd.*

Również w zakresie dokumentacji pomiarowej i badawczej poprzedzającej prace konserwatorskie obiektów zabytkowych, wskazane było by:

- *wypracowanie spójnego systemu dokumentowania badań, stanu zachowania oraz określenia i certyfikacji wartości zabytkowych (dla wszystkich typów zabytków)*,
- *wypracowanie standardów dokumentowania prac (dla wszystkich typów badań i zabytków)*.

Możliwość integracji różnych rodzajów badań i standaryzacji dokumentacji naukowej, a także podejmowania decyzji dla celów praktycznych, stwarza już dziś ww. *Baza wiedzy architektoniczno-historycznej*, opracowana na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (rys. 7, Koszewski, 2005), która posiada m.in. nieograniczone możliwości wyszukiwania obiektów i różnych ich kontekstów (historycznych i współczesnych). Umożliwia korzystanie na każdym etapie badań i dokumentacji naukowej m.in. z wiedzy historycznej - historii budowy miast, architektury i budownictwa, która niezależnie od rozwoju technik cyfrowych, stanowi podstawę zarządzania ochroną zabytków (np. przy opracowaniu studium uwarunkowań do planu zagospodarowania przestrzennego) czy opracowania wytycznych do prac konserwatorskich.

Literatura

- Bergman E., 1991: Studia historyczno-urbanistyczne do planów zagospodarowania przestrzennego, [W:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady. Materiały z sesji SHS [...] pod red. T. Rudkowskiego*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa, s. 207-217.
- Bogdanowski J., 1973: Współczesne metodyka organizacji badań kompleksowych i ich dokumentacja w pracach konserwatorskich, *Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa krakowskiego*, Woj. Konserwator Zabytków, Zespół Dokumentacji Zabytków, Kraków, s. 25-36.
- Bogdanowski J., 1994: Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowych, w studium do planu i miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, *Studia i Materiały, Krajobrazy* nr 5, wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.
- Brykowska M., 1981: Dokumentacja do prac konserwatorskich, *Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej*, Budownictwo z. 70, Warszawa, s. 135-154.
- Brykowska M., 1987: Badania zabytków architektury, *Rocznik PP Pracownie Konserwacji Zabytków* z. 1, Warszawa, s. 21-40.
- Brykowska M., 2003: Metody pomiarów i badań zabytków architektury, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Brykowska M., 2004: Metody badań historyczno-architektonicznych zabytkowych budowli drewnianych, [W:] *Budownictwo drewniane w gospodarce przestrzennej europejskiego dziedzictwa*, pod red. W. Czarnecki, M. Proniewski, wyd. Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, s. 471-482.
- Charytańska M., red., 1967: Katalog pomiarów zabytków architektury i budownictwa, *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków*; seria A, t. III, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa.
- Charytańska M., Maliszewski P., 1964: Spis zabytków architektury. *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków*, Wyd. Katalogów i Cenników, Warszawa.
- Czajkowski K., Gładki M., 2004: Zastosowanie cyfrowej fotogrametrii naziemnej w dokumentacji architektonicznej i archeologicznej, *Monument. Studia i materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków*, nr 1, Warszawa, s. 37-57.
- Fellmann J, 1972: Pomiary zamków obronnych w Polsce. Metody geodezyjne inwentaryzacji powierzchniowej, *Studia Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem* V, Warszawa.
- Frazik J. T., 1967: Zamek w Krasieczynie, *Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej* 12, *Architektura* nr 22, Kraków.
- Gadomski J., Zalewski W., 1973: Dokumentacja badań tynków i warstw malarskich. Stan i potrzeby, „Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa krakowskiego”, wyd. Woj. Konserwator Zabytków, Zespół Dokumentacji Zabytków, Kraków, s. 107-119.
- Goczoł A., 2005: Ochrona miast historycznych a planowanie przestrzenne, *Wiadomości Konserwatorskie* nr 18, 95-97.
- Gomuliszewski J., 1957: Kościół św. Anny w Krakowie. Dokumentacja geodezyjno-inwentaryzacyjna. Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Kajzer L., 1986: Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych, wyd. Uniwersytet Łódzki.
- Kazimierz – Kraków, 1993-1994: Kazimierz – plan działań. Projekt opracowany przez miasta Kraków, Edynburg i Berlin, w ramach programu Unii Europejskiej ECOS, wyd. P. Kalisz, Viator.

- Kicińska E., 1993: Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej, główne założenia wielkoprzestrzenne, *Studia i Materiały, Krajobrazy* nr 12, wyd. Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa.
- Kisilowska H., 2000: Prawne podstawy ochrony dziedzictwa kulturowego w ustawie o ochronie dóbr kultury, [W:] *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, pod red. K. Gutowskiej, Wyd. Res Publica Multiethnica, Warszawa, s. 91-97.
- Koszewski K., 2005: Koncepcja architektoniczno-historycznej bazy wiedzy na przykładzie Saskiej Kępy w Warszawie, rozprawa doktorska, promotor prof. S. Wrona, Wydział Architektury PW.
- Krzyżanowska H., red., 1984-2007: *Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce*, wyd. Ośrodek Dokumentacji Zabytków (obecnie: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków), Warszawa.
- Kuncewicz A., 1929: *Plany przeglądowe miast polskich, seria pierwsza*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej [...], Warszawa.
- Kunkel R., 2000: *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym – dokumentacja*, [W:] *Problemy zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, pod red. K. Gutowskiej, Wyd. Res Publica Multiethnica, Warszawa, s. 129-134.
- Kunkel R., 2001-2002: *Zbiór pomiarów architektury Zakładu Architektury Polskiej*, w postaci komputerowej bazy danych. Grant dziekański, Wydział Architektury PW, Warszawa.
- Łoziński J., Miłobędzki A., 1967: *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Wydawnictwo „Polonia”, Warszawa.
- Michałowska M., 2006: *Zasoby archiwalne Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie oraz jego oddziałów terenowych*, *Wiadomości Konserwatorskie* nr 20, s. 111-118.
- Miłobędzki A., 1963: *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Miłobędzki A., 1973: *Badania nad historią architektury*, [W:] *Wstęp do historii sztuki, przedmiot – metodologia – zawód*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa, s. 471-494.
- Miłobędzki A., 1993: *Central-Eastern Europe: its Cultural Landscape and Architectural Coverage*, [W:] *Heritage Landscape*, International Cultural Centre Cracow, pp. 29-45.
- Miłobędzki A., 1994: *Architektura ziem Polski. Rozdział europejskiego dziedzictwa. The Architecture of Poland. A Chapter of the European Heritage*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Myczkowski Z., 2000: *Zarządzanie zabytkowym krajobrazem kulturowym – myśli różne*, [W:] *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, pod red. K. Gutowskiej, Wyd. Res Publica Multiethnica, Warszawa, s. 103-115.
- Niewalda W., 1973: *Dokumentacja badań architektury*, „Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa krakowskiego”, wyd. Woj. Konserwator Zabytków, Zespół Dokumentacji Zabytków, Kraków, s. 87-106.
- Pawlicki B.M., 2004: *Monitoring stanu zachowania obiektów zabytkowych przy wykorzystaniu współczesnych systemów informatycznych – Baza danych zabytków architektury dla celów konserwatorskich*, Kraków.
- Pawłowski K., 1986: *Zasady budowy, odbudowy i rewaloryzacji historycznych zespołów urbanistycznych*, [W:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce*, pod red. W. Kalinowskiego, t. I, wyd. Arkady, Warszawa, s. 48-72.
- Poklewski T., 1987: *Możliwości poznawcze archeologii w badaniach architektury. Ocena archeologa. Wprowadzenie do dyskusji*, *Rocznik P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków*, z. 1, Warszawa, s. 10-20.
- Rauba R., Rulewicz J., 2004: [opr. zb.] *Tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami*, *Wiadomości Konserwatorskie* 15: s. 124-132.
- Sosnowski O., 1930: *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, *Studia do Dziejów Sztuki Polskiej*, t. II.
- Tomaszewski A., 1993: *An International Strategy for the Cultural Heritage*, [W:] *Heritage Landscape*, International Cultural Centre Cracow, pp. 101-113.
- Urbańczyk P., 1987: *Archeologiczna dokumentacja terenowa – rysunek, fotografia czy komputer*, *Rocznik PP Pracownie Konserwacji Zabytków* z. 1, s. 130-142.
- Wendtland J., 1998: *Centralna ewidencja i rejestr zabytków architektury i budownictwa w Polsce w świetle zasobu Ośrodka Dokumentacji Zabytków*, *Ochrona Zabytków* nr 3, s. 191-202.

- Wrona S., 2000: Metoda opracowania graficzno-tekstowej komputerowej bazy danych materiałów naukowych Oskara Sosnowskiego, [W:] M. Brykowska, M. Rozbicka, S. Wrona, Rysunki do „Dziejów budownictwa w Polsce” według Oskara Sosnowskiego w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej, Grant KBN, wyd. Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, s. 15-29.
- Wyrobisz A., 1987: Źródła pisane w badaniach nad zabytkami architektury. Ogólne pojęcie źródła historycznego. Klasyfikacje źródła historycznego Źródła pisane i źródła pośrednie., *Rocznik PP Pracowni Konserwacji Zabytków* z. 1., Warszawa, s. 47-61.
- Zachwatowicz J., 1965: Ochrona zabytków w Polsce, Wydawnictwo „Polonia”, Warszawa.
- Zachwatowicz J., 1966: Architektura polska, wyd. Arkady, Warszawa.
- Zarębska T., 2000: Badania i ochrona historycznych miast, [W:] Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku, Materiały konferencji naukowej [...] w stulecie urodzin Jana Zachwatowicza, Oficyna Wydawnicza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa, s. 35-44.

Summary

Progress in IT has created new technical opportunities for documentation of historical monuments, but has not changed scientific requirements concerning documentation.

The subject of this paper is diversified documentation of historical monuments necessary for management of cultural heritage protection, covering historical pattern and monumental buildings in towns and conducting of restoration works. The type and scope of documentation depends on the type of monument and the objective to be served; in practice various functions of documentation overlap.

The aim of this paper is to draw attention to:

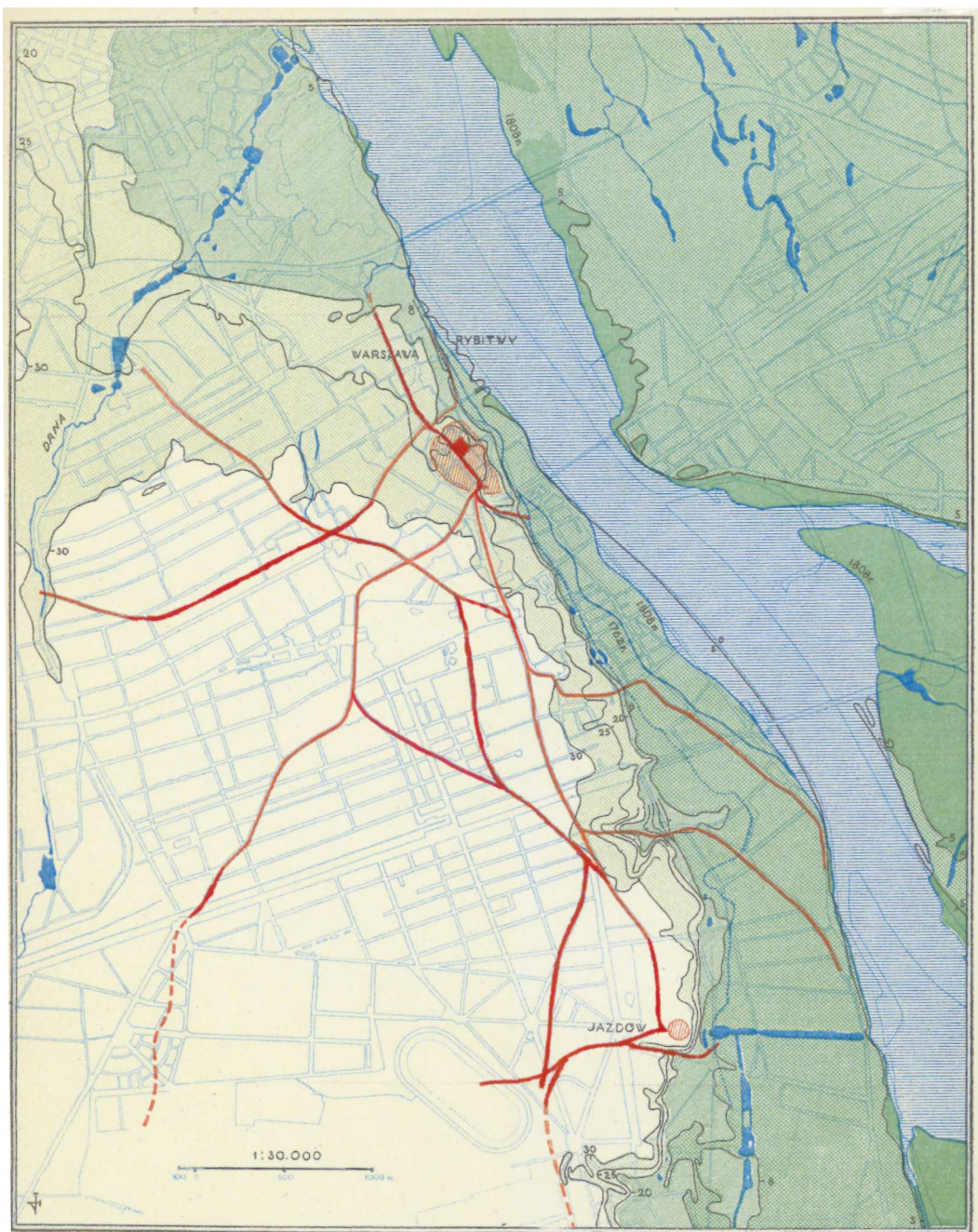
- *the functions of documentation depending on legal means,*
- *recording and monuments register and other collections of documentation (including those of archival value) and possibilities of making them available,*
- *methods and the scope of elaborating documentation in the scale of urban complexes and cultural landscape (studies, monumental zones in local plans of communes, etc.),*
- *methods and principles governing elaboration of documentation of architectural complexes and individual buildings: measurements and results of stratigraphic scientific research (examination of plasters and painted decor; archeological and architectural research) with the aim of carrying out reevaluation of historical spatial pattern and structure of a building necessary to work out assumptions for the restoration project.*

It was proved that on all stages the measurement and scientific research documentation is worked out with the use of surveying methods and digital techniques.

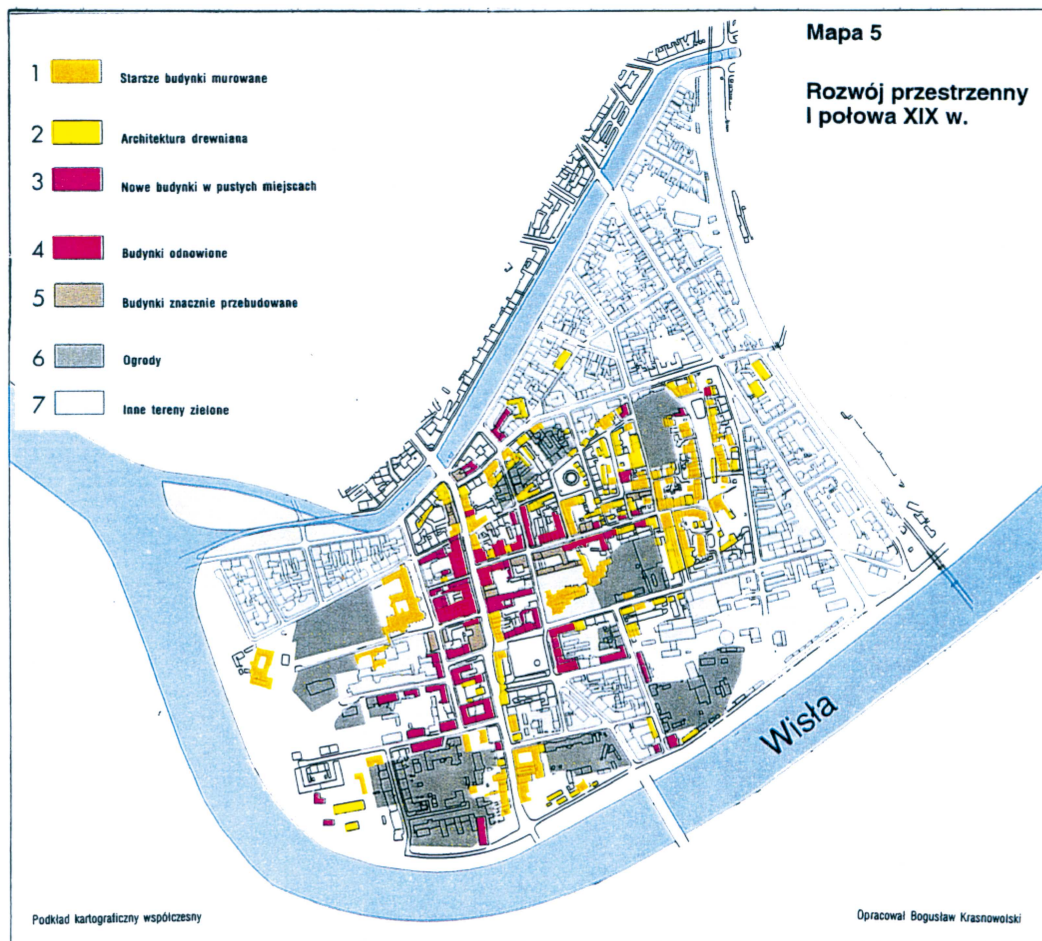
In the whole process of elaboration of the measurement and scientific research documentation there are now more possibilities for exchange of information, integration of works and comparing the research results obtained by various specialists, for instance by means of spatial reconstruction models.

In the future, digital techniques will be further improved, but the expertise in methods of carrying out measurements and researching of sources and the ability to associate the acquired facts will continue to be decisive for scientific value of the documentation of architectural monuments.

prof. dr hab. inż. arch. Maria E. Brykowska
info@arch.pw.edu.pl
tel. (022) 234 55 65

Rys. 2. Studia naukowe, urbanistyczne – Warszawa, rekonstrukcja topografii terenu i dawnych traktów na planie z okresu międzywojennego (Sosnowski, 1930)

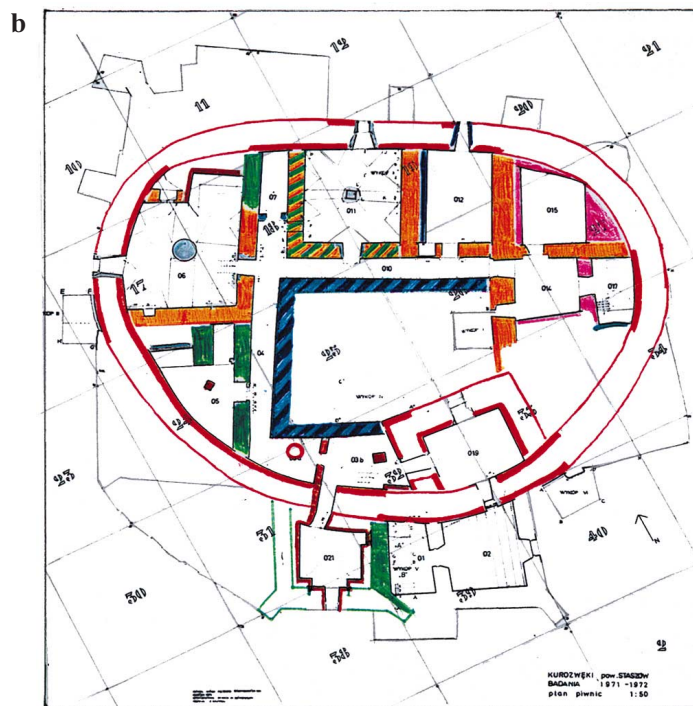

Rys. 3. Kraków-Kazimierz, analiza historycznej zabudowy w I. poł. XIX wieku na współczesnym planie, opr. B. Krasnowolski (Kraków-Kazimierz, 1993–1994)

Legenda:

- 2. poł. XIV w.
- XV w.
- 1. poł. XVI w.
- XVII w.
- ok. 1740
- ok. 1770
- XIX w.
- ok. 1918

Rys. 6. Kurozweki, zamek/
pałac: wyniki badań
architektoniczno-
historycznych:
a – plan przyziemia,
b – plan piwnic
opr. M. Brykowska,
A. Grzybkowski, J. Kubiak,
M. Urbanowski,
ZBnPŚ UW i PW, 1971–1972
(Brykowska, 2003)

Rys. 7. Baza wiedzy architektoniczno-historycznej; interfejs do wyszukiwania obiektów na podstawie fragmentu mapy Saskiej Kępy w Warszawie (Koszewski, 2005)